

Zmiany językowe w świadomości użytkowników
gwary Łomżyńskiego i Suwalszczyzny (na przykładzie
pola leksykalnego „pożywienie człowieka”)*

Linguistic Changes in the Awareness of the Users of the Dialect of Łomża
and Suwałki Regions (the Example of the Lexical Field ‘Human Food’)

STANISŁAW CYGAN

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1108-3302>

e-mail: stanislaw.cygan@ujk.edu.pl

Abstract. The subject of the description in the article are metalinguistic comments of the residents of the villages of the former Łomża and Suwałki provinces, which contain information relating to their attitude to linguistic changes. Various types of chronological qualifiers, also called metatextual operators, metadialect operators, distance signals show the diachrony – synchrony relationship between words distinguished in the speaker’s awareness [obsolete (archaic, old words) – new words]. This way of qualifying lexis is an expression of the active attitude of rural residents towards their language.

Keywords: dialects of Łomża and Suwałki regions, sociological dialectology, linguistic changes

Abstrakt. Przedmiotem opisu w artykule są komentarze metajęzykowe mieszkańców wsi byłych województw łomżyńskiego i suwalskiego, w których zawarte są informacje odnoszące się do ich stosunku do przemian językowych. Różnego typu kwalifikatory chronologiczne, zwane też

* Tom sfinansowano ze środków Instytutu Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS. Wydawca: Wydawnictwo UMCS. Dane teledresowe autora: Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa UJK, Zakład Językoznawstwa Synchronicznego i Diachronicznego, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, Polska; tel.: +48 (41) 349 71 20.

operatorami metatekstowymi, operatorami metagwarowymi, sygnałami dystansu ukazują relację diachronia – synchronia między wyrazami wyodrębnionymi w świadomości mówiących [wyrazy dawne (archaiczne, stare) – wyrazy nowe]. Ten sposób kwalifikacji leksyki jest wyrazem aktywnej postawy mieszkańców wsi wobec ich języka.

Słowa kluczowe: gwary łomżyńskie i suwalskie, dialektologia socjologizująca, przemiany językowe

„Kogo było stać to nawet po miodziku mógł posmarować, ale kogóż tam było stać, kochaniejka, jak bieda była strasna, nie teraz, ze dzieci majo na codziej cukierkow, ciasteczkow. Co za zycie to majo, ja widze, jak moje prawnucuki, a pani, rozpusta w biały dziej”. Suwałki (Fil 9); BFS: 295

Zmiany językowe na wsi są powodowane ogromnymi przeobrażeniami społeczno-kulturowymi. Józef Kąś zauważa:

Sytuacja społeczna, kulturowa (tu mam na myśli całą sferę przeobrażeń związanych z organizacją i techniką gospodarowania) czy wreszcie sytuacja materialna w środowiskach wiejskich jest więc tłem dokonujących się w przyspieszonym tempie zmian w zakresie zasobu i sposobu funkcjonowania słownictwa w mowie współczesnych mieszkańców wsi (Kąś, 2001, s. 196).

Mieszkańcy wsi, przedstawiciele zwłaszcza najstarszego pokolenia, spadkobiercy starej tradycji, nie tylko byli świadkami tych przemian, ale też czynnie w nich uczestniczyli. Dostrzegają oni różnice między starym a nowym światem, przeszłością a teraźniejszością, dokonują ich wartościowania. Dawne sprzęty domowe, narzędzia gospodarskie, formy uprawy roli, przygotowania pokarmów, różne elementy techniki ludowej stanowią część starego świata, który już minął bezpowrotnie, został wyparty przez nowe technologie, w naturalny sposób dość szybko wkraczające na polską wieś. Słusznie pisze Halina Pelcowa:

Sytuacja językowa dzisiejszej wsi to zderzenie tego, co stare, dawne i często odczuwane jako zacofane, z tym, co nowoczesne i współczesne [...]. We współczesnej wsi przeplatają się dwa kręgi kulturowe: swojski, funkcjonujący przez dawne językowe formy gramatyczne i słownictwo z kręgu kultury materialnej i duchowej, i obcy – przyniesiony z miasta. Oba światy: przeszły i obecny stanowią nierozzerwalną całość, nadającą ton egzystencji wiejskiej (Pelcowa, 2001, s. 186).

Badaczka zwraca uwagę na to, że na zmiany językowe wpływ mają nie tylko przeobrażenia kulturowe, społeczno-obyczajowe, cywilizacyjne, ale także przemiany w mentalności i widzeniu świata, wpływające na zmianę zachowań językowych oraz – co ważne – na tożsamość kulturową, jak i na ukształtowanie się nowej świadomości językowej mieszkańców wsi.

Przedmiotem opisu w artykule są komentarze metajęzykowe mieszkańców wsi Łomżyńskiego i Suwalszczyzny, stanowiące źródło materiału językowego. Wskazują one wyraźnie, że niektórzy z nich, szczególnie ci wrażliwi na język,

zauważają dokonujące się w przestrzeni wsi przemiany, wpływające na zmiany językowe, i chcą o nich mówić. Zawierają one informacje o ich stosunku do przemian językowych, wskazują na przejawy świadomości historycznej zmienności języka na przykładzie leksyki gwarowej. Świadomość językowa wyodrębnia się tu jako wiedza najstarszych informatorów o użyciu wyrazów przez reprezentantów nieobecnych już pokoleń, np. ich rodziców czy dziadków. Trudno jednoznacznie ocenić, czy ta warstwa leksyki dawnej, przywołana przez respondentów, należy jeszcze do ich słownictwa czynnego. Wydaje się, że w ich słowniku jest to warstwa leksyki przypominanej, z którą łączą się wspomnienia o bliskich i dawnej wsi. Opatrywanie tych wyrazów kwalifikatorami chronologicznymi informuje o statusie danej jednostki językowej. Wyrazem nawiązania do tzw. życia wyrazów są kwalifikatory chronologiczne¹, zwane też operatorami metatekstowymi². Są to najczęściej stosowane sygnały dystansu; ukazują relację diachronia – synchronia między wyrazami, wyodrębnioną w świadomości mówiących. Przytoczone poniżej przykłady pokazują, że mieszkańcy wsi kwalifikują niektóre słowa jako stare, często jednak podając słowa nowe (synonimy chronologiczne)³. J. Reichan (Reichan, 1990, s. 140) podkreślał, że w *Małym atlasie gwar polskich* często notowano w różnych punktach nazwy oboczne:

Nieraz w tego typu sytuacji eksploratorzy notowali, że jedna z nazw jest starsza lub nawet ginąca, druga – nowsza. Informacje tego typu [...] wskazują, że w świadomości danego informatora gwarowego określony wyraz jest uważany za dawny, wychodzący z użycia, ginący, podczas gdy na jego miejsce wchodzi jakiś wyraz nowy.

¹ M. Kamińska (Kamińska, 1985, s. 75) posługuje się terminem gwarowe kwalifikatory leksykalne, przez które rozumie metagwarowe określenia używane przez ludność wiejską dla odróżnienia różnych złóż dialektalnej leksyki, czyli „przeciwstawieniom archaizmów – wyrazom nowszego pochodzenia, wyrazów o zasięgu gwarowym – ogólnopolskim, wyodrębnieniu wyrazów nacechowanych emocjonalnie – nieekspresywnym, uroczystych – potocznym itp.” (s. 75). Zob. też Kamińska, 1968, Kamińska, 1973, Jurkowski, 1970, Tyrpa, 2019. Por. także prace Pelcowej, Kąsia, Cygana, Kobus i in. zawarte w Bibliografii.

² Termin operatory metatekstowe wprowadza Ożóg (1990, s. 16), a operatory dystansu (dystansowania) Kąś (1994, s. 41).

³ W kartotece *Słownika gwar polskich* można znaleźć podobne do przedstawionych powyżej sposoby kwalifikacji wyrazów w odniesieniu do ich „żywołności”: *po starodawniejszemu: pomosty – gnojówki; po starodawnemu: starodawne ludzie więcej miesionc mówili, a teras księżyc; po starodawnemu fšcep, dziś sie mówi gref; po staremu ‘tak jak dawniej, w sposób właściwy najstarszym mieszkańcom wsi’: leśnicy tero, a po starymu borowy; krowa sie latuje, po staremu włodzi; po staremu, dawnemu: na agaty, a po starymu dawnemu to na jagaty*. Operator metajęzykowy *po terajszemu* w znaczeniu ‘o tak jak się mówi obecnie, aktualnie, tak jak teraz używany, teraz po nowemu’: *zujke zuje, a po terajsemu lepi pasuje ze gryzie krowa; terajszy ‘współcześnie istniejący, obecny’: downi na granie sed, terajse to zabawa; studzieno (galareta z nówek) je plo terajsu, a plo starymu zaziablina*.

Język ludowy jest widziany z perspektywy czasowej, co powoduje kwalifikowanie temporalne wyrazów (opozycja chronologiczna dawniej – dziś). Świadomość zmian w języku obejmuje elementy leksyki należącej do pól tematycznych⁴ związanych z ważnymi obszarami życia człowieka wiejskiego, np. przygotowaniem pokarmów, rolnictwem, higieną i medycyną ludową.

Kwalifikacje temporalne – jak wspomniano – pokazują opozycję chronologiczną wyrazów usytuowanych na linii czasu, z których jeden jest starszy (dawny) – gwarowy, drugi nowszy (teraźniejszy) – ogólnopolski, regionalny (?), co sygnalizują antonimiczne przysłowki temporalne *downi – teraz* ‘obecnie, tak jak teraz’ czy zaimki nieokreślone, np. *kiedyści*, i przymiotnik *staroświecki*⁵.

W wypowiedziach informatorów na tematy realiów wiejskich pojawiają się informacje o desygnatach, których obecnie już nie ma, które należały do dawnego świata, kiedy byli dziećmi, dorosłymi. Niektóre komentarze respondentów do form wyrazów pokazują dwa sposoby mówienia: dawny i obecny, określający uzus informatora.

⁴ Przez pole tematyczne (konotacyjne) T. Skubalanka (Skubalanka, 1966, s. 16) rozumie określony układ pojęć (obejmujący w przypadku poezji miłosnej J. Słowackiego: uczucie erotyczne, osoby kochające się i sytuację), stanowiący centrum strukturalne pola pojęciowego (semantycznego), w którym inne składniki pola są mu podległe. W literaturze językoznawczej funkcjonują też inne określenia: pole wyrazowe, pole leksykalne, pole pojęciowe, pole leksykalno-semantyczne, pole stylistyczne. R. Tokarski (Tokarski, 1978, s. 202) przez pole wyrazowe rozumie „[...] grupę wyrazów powiązanych wspólnym znaczeniem, między którymi istnieją określone odniesienia znaczeniowe, dające w konsekwencji system zwarty i hierarchiczny [...]. Jako kryterium wydzielenia takiej grupy leksykalno-semantycznej przyjmujemy kryterium językowe: występowanie we współczesnym języku polskim wyrazów spełniających wspomniane wyżej warunki znaczeniowe. Kolejnym krokiem w analizie będzie opis znaczenia każdego z tych wyrazów, co z kolei pozwoli nam odtworzyć strukturę pola i uchwycić wszystkie typy relacji znaczeniowych, jakie w tym polu między tymi wyrazami zachodzą”. Por. także B. Batko-Tokarz (Batko-Tokarz, 2019).

⁵ Pisałem o tym w artykule dotyczącym kwalifikowania temporalnego leksyki w słowniku autorstwa Haliny Karaś (Cygan, 2021): 1. To były **kluski drzyzgane**. **Drzyzgane** ‘maszczone’ to *po terajsymu mascone*. Bug.BK [s. 170]. **Drzyzgane** to *po terajsymu mascone*. Jak sie to *po terajsymu* godo? Bug.BK [s. 263]. 2. Tak *downi* godali **hreczano kasza** ‘gryczany’, albo **hryczano**, albo jescie inacy **tatarcano**. Bug.BK [s. 191]. 3. A **jajoche** ‘jajecznicza’ zrobiła na śniodanie. **Jajocho** to *downi* sie godało, a *teroz jajeśnica*. Bug.BK [s. 193]. 4. **Studzielina** ‘nóżki w galarecie’ to *teroz* mówióm **galaretka**. *Downi* godali **studzielina**, nikt nie godo! **galaretka**. Było mianynso z nogi i z tego sie robiło **studzieline**. Barz lubie **studzieline** i tata lubi. Bug.BK [s. 311]. 5. Jo godom **herbata**, ale *downi* to godali **arbata**, nie herbata *jak dzisiok*. Bug.BK; *Downi* tak arbaty nie było, nie kupowało sie, a *teroz* na co dziyż. Bug.EF [s. 131]. 6. **Podwłóczka** to jest *po terajsymu* **podkoszulek**, dla chłopca pod koszule. **Podwłóczke** to chłopcy ubierajóm pod koszule, takie bez rynkawów. *Downi* godali **podwłocka**, *teroz* to **podwłóczka**. Bug.BK [s. 266]. 7. Ciocia Zosia to taki dobry **żytny chlyb** ‘żytni’ piekła, jescie do dziżnia pamiyntom. *Downi* godali **zytny chlyb**, nie **żytny**, to teraz **tak po pajsku godajóm**, a *kiedysik* inacy. Bug.BK [s. 377]. 8. *Downi* godali **jadwynt** ‘adwent’, a *teroz adwent*. Bug. BK [s. 193].

Wypowiedzi mieszkańców wsi, w których pojawia się kryterium chronologiczne jako podstawa kwalifikacji leksyki, odnoszą się do wyrazów należących do jednego pola tematycznego (leksykalno-semantycznego, wyrazowego, pojęciowego), tj. do pola tematycznego „pożywienie człowieka”⁶.

Źródłem materiału językowego są dwa tomy prac leksykalnych, opracowane przez Barbarę Falińską, powstałe w ramach prac serii *Dialog pokoleń*, zawierające słownictwo ludowe z dwóch byłych województw: łomżyńskiego i suwalskiego w układzie tematycznym: B. Falińska, *Słownictwo ludowe Mazowsza, Podlasia i Suwalszczyzny w układzie tematycznym. Byłe województwo suwalskie, Pożywienie*, cz. I, Warszawa 2020 (materiał językowy sygnowany jako „BFS.”; po dwukropku umieszczono nr strony, na której znajduje się cytaty); B. Falińska, J. Konopka, *Słownictwo ludowe Mazowsza, Podlasia i Suwalszczyzny w układzie tematycznym. Byłe województwo łomżyńskie. Pożywienie*, cz. I, Warszawa 2021 (BFL.).

Stanowią one wynik badań terenowych prowadzonych na terenach byłych województw: łomżyńskiego i suwalskiego (lata 1975–1998). Zasady metodyczne opracowania leksyki zostały opisane przez autorkę/autorów we wstępach do publikacji (zob. s. 10–11 – byłe woj. suwalskie; s. 12–28 – byłe woj. łomżyńskie); podobnie wykaz skrótów, spis miejscowości, informatorów i eksploratorów.

Słownictwo z zakresu kulinariów stanowi grupę leksyki związanej z przygotowaniem na wsi pokarmów i obejmuje nazewnictwo dotyczące czerpania wody, rozpalania ognia, z kręgów tematycznych: piec, kuchnia, naczynia, pieczenie chleba i ciast (inne rodzaje pieczywa), nabiał, potrawy z mięsa, tłuszcze zwierzęce i roślinne, potrawy jarskie, zupy i napoje, przetwory z owoców, posiłki⁷.

I. W pierwszej grupie znajdują się wypowiedzi podkreślające, że zmiany dokonujące się w przestrzeni wsi były czymś naturalnym, koniecznością, umożliwiały wejście do nowego świata. Stary porządek był kojarzony z ciężką pracą, trudnościami w przygotowaniu czegoś, czasochłonnymi zajęciami, biedą. Zarówno nosidła do noszenia wody na ramionach, jak i studnia z żurawiem, drewniane naczynie do rozczyniania ciasta chlebowego, ręczne szuffe do wiania zboża czy sposób jedzenia potraw weselnych, czynność pieczenia ciasta na trzonie

⁶ Stare i nowe słowa z kartoteki SGP, wyodrębniające się w świadomości mieszkańców wsi, zostały przez A. Tyrpę (Tyrpa, 2019) pogrupowane tematycznie: nazwy człowieka, nazwy części ciała i związane z nimi choroby, nazwy odzieży, słownictwo dotyczące tkactwa, nazwy dawnych sprzętów, nazwy potraw, nazwy budynków i ich części, nazwy zwierząt i roślin, słownictwo związane z rolnictwem, nazwy jednostek miary, słownictwo dotyczące zgromadzeń ludzkich, antroponimy i toponimy. Zob. też Cygan, 2019.

⁷ Zob. *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, z. III. *Technika ludowa*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958, r. XVII. *Przygotowanie pokarmów*, s. 145–161. Kwalifikatory chronologiczne odnoszą się tylko do niektórych zakresów tego działu tematycznego leksyki.

przed wsadzeniem chleba to elementy świata obce generacji nawet najstarszej, stąd opatrywanie tych wyrazów informacjami o tym, że to było dawniej, w dawnych, odległych czasach, np. *kiedyś za moich jeszcze dziadków, kiedyś//kedyś, kiedyści*⁸, *starożytnie* ‘dawniej, w odległych czasach’, *downo, dawniej, dawniej kiedyś, kiedyśniej* ‘dawniejszy, dawny’, *staroświecki* ‘dawny, archaiczny’, *przed wojną*⁹. Te desygnaty zniknęły bezpowrotnie z pejzażu polskiej wsi. Niektóre czynności związane z przygotowaniem pokarmów były wykonywane kiedyś tylko przez osoby najstarsze. Ich sposób przygotowania, dostępne produkty mogły się kojarzyć z nienowoczesnością, zacofaniem. Zdaniem J. Szadury (Szadura, 2017, s. 132): „W zdecydowanie dalszej perspektywie lokalizuje temporalnie dawno ‘w czasie odległym od momentu, w którym lub o którym mowa’ [...]”, w przeciwieństwie do ‘tego, co jest teraz’. Można by przyjąć za autorką, że ten horyzont temporalny jest ograniczany do ‘minionego okresu czyjegoś życia’. Podobnie szerszy zakres znaczeniowy ma rzeczownik *dziś, dzisiaj* ‘aktualnie, obecnie, współcześnie’:

13. Nosidło do noszenia na ramionach wody w wiadrach lub konwiach:

*To już przy mnie nie było tego, to **dawniej a dawniej*** (Jaśw 1); BFL: 39.

‘**Pedy**¹⁰ to **staroświeckie**, młode ludzie to już tego nie znają’ (Płas 4); BFS: 59.

‘*Pedy to do noszenia wody, dwa takie wiaderka i tu na szyje sie kładło i dwa takie łańcuszki albo sznureczki i nosiło sie wodę tymi pedami; wiaderka byli drzewiane przeważnie i nazywali sie skopki [...]*’ (Sztab 13); BFS: 59.

71. Otwór w piecu chlebowym:

‘**Kiedyś tych dźwiczków nie było, to zatykało się **zatuło**, bo dziura do pieca była**’ (Kluk4); BFL: 77.

‘*jeszcze **nie było drzwiczek**, tylko takie **denko drzewiane**, tak wyrnięte*’ (Knysz 7); BFL: 77.

3. Studnia z żurawiem:

‘*U nas tamtech studniow nicht nie zna, **to kiedyśniejse, teraz to na kolby***’ (Płas 4); BF S: 43.

59. To, z czego się je zupę:

⁸ MSGP: 99 notuje wyraz **kiedyści** ‘kiedyś’: *Nó kiedyści tyle ni pili, co dziś* Sumowo suw; z terenu Mazowsza północnego i wschodniego.

⁹ Zob. inne sposoby kwalifikowania gwarowych nazw temporalnych w publikacji W. Kupiszewskiego (Kupiszewski, 2011).

¹⁰ SGOWiM: 53–54: **pedy** 1. ‘nosidła do wody’; 2. ‘o kawałku materiału wszytym na ramionach koszuli, przylegającym do karku’. RSG: 165 **nosidła do noszenia dwu wiader wody na ramionach** I. *nosidła, pedy, pędy, koromysło, nosilki, nosiły, nosidły, nosidła*. W komentarzach do AGM VI: Mapa 266: 53–57 znajdujemy informację, że wyraz *pedy:pydy* występuje w północno-wschodniej części Mazowsza, wiążącej ten obszar z Mazurami i Warmią. Kartoteka SGP poświadczają tę nazwę także z Suwalszczyzny, Warmii, Mazur.

‘*Dawniej jedzono z glinianych misek, dziś z głębokich talerzy*’ (Sztab 15a); BFS: 124.

‘*Miski byli gliniane, byli i talerze, ale to byli blachowe, głębokie*’ (Bak 12); BFS: 125.

63. To, czym się je mięso:

‘*Było wesele siostry, to już tak dziwnie, starożytnie, napiekli całej gęsi, postawili te gęsi na stoły, tak i stojeli, teraz to dadzo nóż, widelec i tam mogło by ktoś sobie ukroić, a kiedyś nożow się nie dawalo, tylko widełcy aby byli; kiedyś tam łyżko weźmiesz kawalek i w rękie i się jadło, tych widelcow mało dzie było*’ (Sztab 13); BFS: 128.

79. Ciasto, które się piecze na trzonie przed wsadzeniem chleba, kiedy jeszcze pali się w piecu:

‘*Tego teraz nie pieko, to kiedyś stare ludzie*’ (Płas 4); BFS: 157.

82. Naczynie do rozczywania chleba, dłubane w drzewie:

‘*No to kopańka¹¹, ale u nas to tego nie używajo, kiedyś przed wojno to ji tu były* – inf. widziała w Kopanicy – 4 km (Płas 4); BFS: 164–165.

94. Słodkie ciasto z pszennej mąki:

‘*Nie było tego kiedyś, tylko pierogi¹² byli*’ (Jel 11*); BFS: 180.

95. Inne pieczywo i ciasta świąteczne i weselne:

‘*Teraz, kedyści pani co tam piekli, ciastko kto znał, byli pierogi a więc nic*’ (Fil 1); BF S: 182.

101. To, czym się podsiewa zboża (do przesiewania żyta):

‘*To nazywali arfa¹³, ale kiedyś za moich jeszcze dziadków, to takie byli drewniane duże szufelki i te zboże jak było namłócone cepem [...]*’ (Racz 10); BFS: 193.

159. Co trzeba zrobić z kartoflami, żeby upiec z nich placki:

‘*Potrzeć na tarkach, kiedyś na tarkach, teraz maszynki majo; bierze się tarke w jedne ręke, w drugie się bierze kartofle i się jakby szoruje te kartofle ob tarke i tam z drugiej strony wypływa ta kartofla potarkowana*’ (Sztab 13); BFS: 257.

Jak podaje Pelcowa:

¹¹ Zob. w publikacji RSG hasło **niecka**: *kopańka, kopań, kupańka* i in., s. 162. Wyraz *kopańka* jest wyrazem polifunkcyjnym: ‘drewniane naczynie, wydrążone w jednym kawałku drewna, służące do rozczywania ciasta’, ‘takie samo naczynie służące do kąpania dzieci’. Jak podano w komentarzach do AGM, cz. 2, t. I, s. 116–117, nazwa *kopanka//kopańka* jest nazwą północnopolską; forma *kopanka* jest charakterystyczna dla Wielkopolski, Łęczyckiego, Kujaw, Malborskiego i Kaszub, natomiast *kopańka* to typowo mazowiecka forma występująca też na Podlasiu, w Lubawskim i ziemi chełmińskiej. Wyrazy *kopanka//kopańka* są używane na Warmii, Mazurach, w ziemi dobrzyńskiej (s. 117).

¹² MSGP: 189 podaje: **pieróg** ‘pieczone ciasto drożdżowe, często nadziewane’; Mp wsch, Maz wsch, Kresy.

¹³ MSGP: 16 notuje wyraz *arfa* w znaczeniu **1.** ‘maszyna rolnicza służąca do oddzielania ziarna; wialnia’: Kresy pn; **2.** ‘rodzaj sita’: Wp.

Zderzenie się dwóch światów: świata dawnych realiów i kultury wiejskiej oraz współczesnej techniki i cywilizacji prowadzi do wartościowania gwary i powoduje, że odchodzą w przeszłość nie tylko nazwy z zakresu kultury materialnej (dawnych narzędzi, potraw, ubiorów, sprzętów) czy szczególnie wyraziste cechy fonetyczne i morfologiczne, ale także wierzenia, obrzędy i zwyczaje (Pelcowa, 1999, s. 253).

Tradycyjna kultura ludowa traci bezpowrotnie swoje miejsce, ustępując nowemu światu. Ta dynamika przemian kulturowo-cywilizacyjnych jest ogromna i mocno osadzona w świadomości użytkowników gwary.

II. W drugiej grupie umieszczono wypowiedzi zawierające kwalifikowanie temporalne leksemów, pokazujące język ludowy z perspektywy chronologicznej.

Wypowiedzi informatorów zawierają różne sposoby kwalifikowania wyrazów usytuowanych na linii czasu: niektóre z nich traktują jako dawne i podają ich nowsze odpowiedniki. Niekiedy nie ma prezentacji elementów obu opozycyjnych chronologicznie członów: wyraz dawny – wyraz nowy, lecz tylko informacja o dawnych formach: tak właśnie mówiono dawniej.

W funkcji tych elementów temporalnych występują zaimki przysłowne nieokreślone *kiedys*¹⁴//*kedyś*; *kiedyści* i przysłówek *przedtem*. Pojawiają się one przy charakterystyce płaskiego naczynia do smażenia: *skowroda – patelnia*, jaśniejszego chleba z mąki żytniej: *sitkowy – pytowy*, narzędzia do tarcia kartofli: *rejbacka – tarka*, posiłku spożywanego wieczorem: *wieczerza – kolacja*, specjalnego naczynia do dojenia krów: *skopek – wiadro*, mleka, które się skwaśilo: *kwaśne – zsiadłe*, najtłuszczej części mięsa wieprzowego: *okrasa – słonina*, cukru: *muśkebada – cukier*, szklanego naczynia, w którym się przechowuje wino: *butelka – flaszka*, galarety z nówek: *nazimnina – galareta*, jednego chleba: *bochenek – bułka chleba*, zatyczki do butelki: *probka – korek*, otworu w piecu chlebowym: *celuście – lufty*:

12a. Drewniane naczynie do wyciągania wody ze studni:

‘*Wode no to nosili w wiadrze, czy wiadro choćby i nawet było drewniane, tam kiedys wiadro to też nazywali, że to wiadro*’ (Suw 37); BFS: 56.

12a. Drewniane naczynie do wyciągania wody ze studni:

Kubel¹⁵ *kiedys się nazywało* (Gon 4); BFŁ: 37.

¹⁴ E. Wierzbicka-Piotrowska podaje 32 warianty gwarowe zaimka nieokreślonego *kiedys*, np. *kiesi*, *kiesik*, *kiedysik*, *kiejsi*, *kiejsik*, *kiejsiś*, *kiedajsi*, *kiedajś*, *kedyś* (Wierzbicka-Piotrowska, 2011, s. 61).

¹⁵ AGM VI: Mapa 265: 50–53. Autorki zwracają uwagę na zasięgi geograficzne nazwy blaszanego naczynia do noszenia i przechowywania *wiadro* i *kubel*: „Z mazowieckich nazw omawianego desygnatu najczęstsza jest *kubel*, notowany na całym badanym terenie” (s. 51). „Do nazw rzadszych i nie dzielących badanego terenu pod względem geograficznym należy ogólnopolskie *wiadro*, występujące zawsze obecnie do *kubla* lub *kubelka* i traktowanie najczęściej [...] jako nazwa nowsza:

68. Piec chlebowy:

‘**Kiedyś** gadali nie **piec**, tylko **piekarnik**¹⁶ [...]’ (Bak 1-II); BFS: 133.

93. Niesłodkie ciasto z pszennej mąki:

‘**Pierogi kiedyści, teraz to bulki** na blasę się piece, na blachach na święta pierogi bywało piec’ (Fil 1); BFS: 179.

115. Specjalne naczynie do dojenia krów:

‘**kubel, teraz wiadro**’ (Stawis 1); BFŁ: 111.

‘**kedyś** we wiadro tylko dojili krowy’ (Gon 4); BFŁ: 111.

117. Szmata, której dawniej używano do cedzenia mleka po dojeniu:

‘No to **kedyś** to nazywali, była taka jakby zrobiona blaszana **cadzka**¹⁷ i tam się kładło szmatki i przez to się **cadziło mleko**’ (Gaw 4); BFŁ: 112.

43. Okrągłe płaskie naczynie do smażenia:

‘A stare ludzi **kiedyś** mówili **skowroda**¹⁸, jeszcze i **teraz** te stare mówio **skowroda**’ (Płas 4); BFS: 104.

‘**Patelnia** to **teraz** nazywajo, **kiedyś** **skowroda** nazywali; tak zawsze my mówili, że **skowroda, skowroda**, śmieli się z tego, a babcia nieraz tam mówiła: dobrze, że to **skowroda**, tylko uważaj, żeby tam ręki nie spalić [...]’ (Sztab 14-V); BFS: 104.

90. Jeden chleb:

‘**Teraz** to już **bulka** mówio, a **kiedyś** to **bóchenki**’ (Płas 4); BFS: 173.

55. Małe naczynie o grubych ściankach, z uszkiem, służące do picia:

‘**Kruziki** się nazywali’ (Fil 1); BFS: 121.

‘A **kiedyś** stare mówili **kruzyk**¹⁹; **mały kruzyk** abo **kruzycek**’ (Płas 4); BFS: 121

wiadro to teraz, pierw to tylko kubel się nazywało; kubelek a tera wiadro; kubelek, kubel albo wiadro to terazniejsze” (s. 52).

¹⁶ M. Woźny (Woźny, 1975) wymienia 23 nazwy będące gwarowym odpowiednikiem nazwy piekarnik zarówno w gwarach, jak i w języku potocznym nawet dużych miast: *bęben, bratkasta, bratnik, bratrura, duchcik, duchówka, dziura, framuga, piec, piecyk, piecyk angielski, piecznik, piekarak, piekarniak, piekarnik, rura, rurka, schowek, szabasniak, szabaśniak, szabatnik, trąba*. Wyraz *piekarnik* jest znany w gwarach w znaczeniu ‘piec do pieczenia’ i jest używany – zdaniem badacza – na Pomorzu, środkowym Śląsku, rzadko w Wielkopolsce i sporadycznie w Małopolsce. *Słownik gwar polskich* J. Karłowicza (t. IV: 88) notuje wyraz *piekarniak* ‘piec chlebowy’, zaś *Słownik tzw. warszawski* wyrazy *piekarniak/piekarnik* (t. IV: 146) w tym samym znaczeniu.

¹⁷ MSGP: 32: **cedzka, cadzka** ‘szmata lub przyrząd z sitkiem do cedzenia mleka po dojeniu’; Maz, Wp pn, Pom pd, Kasz pd. Autorki AGM I Mapa 40 1971: 117–118 podają, że blaszane sitko, zwężone u dołu, służące do precedzania mleka’ w pld. części Mazowsza jest nazywane *sitkiem*, a w pn. są podawane nazwy pochodne od czasownika *cadzić//cedzić*. *Cadzka* jest nazwą północnopolską, znaną na Mazurach, Mazowszu, Kociewiu, w Borach Tucholskich. Na Mazowszu funkcjonuje nazwa *powązka*, a także *cadzka, cadzówka, cadzonka, cedzonka, cadziłka, szmatka*.

¹⁸ Jak podają D. Rembiszewska i J. Siatkowski (Rembiszewska, Siatkowski, 2021, s. 248–253), wyraz *skowroda* ‘patelnia’ jest powszechny w j. wschodniosłowiańskich, natomiast w j. polskim jest regionalizmem północno-wschodnim z zasięgiem charakterystycznym dla pożyczek ruskich.

¹⁹ Zob. uwagi zawarte w RSG: 2014: 136.

79. Ciasto, które się piecze na trzonie przed wsadzeniem chleba, kiedy jeszcze pali się w piecu:

‘**Kiedyś to jesce moja mama piekla wychopieńki**²⁰ takie chlebowe, a jesce piekla inne takie, aplatysy się nazywali. Aplatysy to była terta kartofla i z mąko, to byli smacne i takie duże, takie duże placki jak talerz [...]’ (Bak1-I); BFS: 157.

147. Usmażona słonina, którą się przyprawia jedzenie:

‘**Starsi ludzie mówią okrasa, młodzi mówią słonina**’ (Jedw 8a); BFŁ: 127.

87. Jaśniejszy chleb z mąki żytniej:

‘**Kiedyś sitkowy**²¹ najpierw, a później to przejenaczyli na stolowy (to samo), a teraz to nie ma tego chleba’ (Płas 4); BFS: 170.

92. Pierwszy kawałek chleba odkrojony od nowego bochenka.

‘**Od mamy słyszał: skrajka**²²’ (Fil 1a); BFS: 177.

E. Inne rodzaje pieczywa

‘**Korowaje, dziś tort**’ (Jel 12); BFS: 183.

‘**Kiedyś zamiast tortu to tak zwany korowaj**²³ piekli’ (Bak 15-III); BFS: 184.

²⁰ MSGP: 326 **wychopień, wychopieniek** ‘rodzaj płaskiego placka pieczonego na żarze w piecu’: Maz.; RSG: 60 **bulka** ‘mały chlebek z reszek ciasta’; wyskrobek I. *wyskrobek, gniotek; wyskrobek; wykopieniek; wychopieniek, wyskrobek; gryzka; wychopieniek; placek z ciasta chlebowego pieczony w piecu chlebowym przed wygaśnięciem żaru* I. *podplomyk, wychopień, wychopieniek; wychopek, wychopieniek; podplomyk, wychopień*. Interesujące rozważania na temat nazwy *wychopieniek* zob. u D. Rembiszewskiej i J. Siatkowskiego (Rembiszewska, Siatkowski, 2018, s. 224). Autorzy podają, że *wychopień, wychopieniek* ‘podplomyk’, który stanowił dawniej ważną część posiłków chłopskich, wraz z zanikiem desygnatu wyszedł z użycia. Podstawą nazwy o charakterze regionalnym (regionalizm znany w północno-wschodniej Polsce) jest sposób robienia tych placków (czas. *wychopić, wychapać* ‘wyrwać’). Zdaniem badaczy *wychopień* i pochodne są znane na Mazowszu, Warmii i Mazurach, Podlasiu i Suwalszczyźnie (s. 222).

²¹ AGM VI, Mapa 290: 122–124: informacja o zasięgu nazwy *chleb sitkowy* (określające zarówno mąkę, jak i chleb): Mazowsze, ponadto Podlasie, Lubelszczyzna, Kieleckie, Warmia, Mazury; inne nazwy to: *chleb gryzkowy, komisowy, miałki, podsiewany, pośledni, rafkowy, walcowy, pytowy, żytni*.

²² MSGP: 256: **skrajka 1.** ‘kawałek chleba z początku lub końca bochenka; przylepka, piętka’. Maz wsch., 2. ‘sierp księżycy’ Maz wsch. Smyl (1973, s. 240) zwraca uwagę na to, że kilkanaście nazw kromki chleba jest opartych na temacie czasownika *kroić* lub jego formy częstotliwej *krawać*: *kroica, krocicka, skrojka, skrojeczka, skrajek, krajaneł, okrajek, okrajczyk, okrajec, krajuszek, krajczyk, skrawek*.

²³ W publikacji D. Rembiszewskiej i J. Siatkowskiego (Rembiszewska, Siatkowski, 2018, s. 144–149) w bardzo interesującym, dość obszernym artykule hasłowym **korowaj** ‘obrzędowe pieczywo, zwłaszcza weselne’, znajdujemy informacje, że wyraz ten jest charakterystyczny dla wschodniej i południowej Słowiańszczyzny. W odniesieniu do polskiego obszaru językowego: „[...] wyraz ten występuje na znacznym obszarze wschodniej Polski, m.in. na Suwalszczyźnie, pod Sejnam, w Augustowskim, na Mazowszu pod Grajewem, Łomżą, Ostrołęką, na Kurpiach [...], powszechnie na Białostoczczyźnie, m.in. pod Tykocinem, Knyszynem, na Podlasiu pod Siemiatyczami, Białą Podlaską, Radzynie Podlaskim, Łukowem, na całej Lubelszczyźnie pod Puławami, Lublinem, Kraśnikiem, Włodawą, Krasnymstawem, Chełmem, Zamościem, Biłgorajem, Tomaszowem Lubelskim, w południowo-wschodniej Małopolsce pod Niskiem, Tarnobrzegiem, Rzeszowem, Łań-

95. Inne pieczywo i ciasta świąteczne i weselne:

‘*Weselne to korowaj – wysokie takie ciasto upieczone, przybrane tam czym, i to był korowaj, zwykła drożdżowa bułka i to się nazywała korowaj na wesele [...]*’ (Jel 11*); BFS: 183.

160. To, na czym się trze kartofle:

‘*tartka*²⁴ – *ale utrzyć na tarce* (Kolk 6-1), MOŃKI (Knysz 7); BFŁ: 133.

‘*kiedys to nazywali rejbaska*²⁵, a *tera tarka*’ (Gon 4); BFŁ: 133.

100. To, czym się przesiewa mąkę:

‘*Sito, kiedys przetak*’ (BanieM 10a); BFS: 191.

115. Specjalne naczynie do dojenja krów:

‘*Wiadro do dojenja krów, a kiedys stare ludzi to mówili skopek do dojenja*’ (Płas 4); BFS: 211.

121. Mleko, które się skwasiło:

‘*Kwaśne mleko kiedys nazywali i teraz niektórzy nazywajo, a my to nazywamy zsiadłe mleko*’ (Płas 4); BFS: 218.

125. Naczynie do wyrobu masła:

‘*Bojka teraz nazywajo*’ (Fil 1); BFS: 222.

‘*I kiedys nazywali bójka i teraz*’ (Płas 4); BFS: 222.

139. Galaretka z nówek:

‘*Galareta, a kiedys mówili nazimnina*’²⁶ (Płas 4); BFS: 235.

Józef Smył (1969, s. 238) odnotował w 338 wsiach z polskiego obszaru językowego 74 nazwy, np. *galareta, galaretka, zimne nogi, zimne nóżki, zimne, nazimne, nazimnina, chłodki, zazięblina, studzienina, dryga, zsiadłe nogi, zylc, kwaszenina* i in. Nazwa *nazimnina* jest związana z niską temperaturą, w jakiej powstaje galareta

cudem, Przeworskiem, Przemyślem, Sanokiem. Poza tym notowano korowaj w polskich dialektach kresowych na Wileńszczyźnie [...], na Kowieńszczyźnie [...], na Białorusi pod Grodnem oraz na Ukrainie na Wołyniu (kartoteka SGP), pod Lwowem (SGPK 1.c), na Podolu w Podolu w Oleszkowcach [...], w rejonie chmielnickim na Ukrainie [...]” (s. 146).

²⁴ RSG: 242 w objaśnieniach wyrazu *tarka* podaje jego synonim *tartka/tertka*. Brak wyrazu *rejbaska*. AGM VI Mapa 296: 138–140 podaje, że nazwa *tartka i tertka* znane są we wschodniej części Mazowsza. W północnej części Mazowsza zwarty kompleks tworzą formacje od niem. *reiben* ‘trzeć’: *rejbaczka, rejbaska*. Nazwa *rejbaska* (niem. *Reibeisen*) łączy obszar kurpiowski z Ostródkiem, Warmią i Mazurami.

²⁵ MSGP: 237 notuje wyraz *rejbować* ‘trzeć na tarce’.

²⁶ W RSG mamy szereg nazw synonimicznym galarety: *studzienina, kwaszenina, zsiadłe nogi, zimne nogi, galareta, galaretka, studzienina, nazimnina* (s. 96). W słowniku gwarowym GBnP mamy następujący zapis: 4. **Studzielina** ‘nóżki w galarecie’ to *teroz* mówią **galaretka**. *Downi* godali **studzielina**, nikt nie godał **galaretka**. Było miynso z nogi i z tego sie robiło **studzieline**. Barz lubie **studzieline** i tata lubi. Bug.BK [s. 311]. Zob. interesujące uwagi na temat zróżnicowania nazw galarety i ich zasięgów geograficznych na terenie Mazowsza w AGM 1985 VII: 52–56.

i w jakiej jest przechowywana, i utworzona od przymiotnika *zimny*. Jak podaje autor, nazwę tę zanotowano w 4 miejscowościach Suwalszczyzny.

146. Najtłuszcjsza część mięsa wieprzowego:

‘*Kiedys słonina*²⁷ *to w ogóle nie mówili tylko okrasa, świnia miała dobre okrase, a teraz to już słonina, okrasa nicht nie mówi*’ (Płas 4); BFS: 246.

150. To, co pozostaje po przetopieniu słoniny albo łoju:

‘*Jak to mówili kiedys – krzeczki*²⁸’ (Jel 11*); BFS: 249.

183. To, czym się słodzi herbatę:

‘*Cukier teraz, a kiedys, kiedys móżili muškebada*²⁹’ (Orz 1); BFS: 282.

190. Szklane naczynie, w którym się przechowuje wino:

‘*Teraz flaszka, a kiedys mówili butelka*’ (Płas 4); BFS: 287.

191. To, czym się zatyka butelkę:

‘*Mówili: zamknij propko butelkie; te propki*³⁰ *to takie byli ani drewniane, tatek kiedysci to tatek korki; nie można zamknąć butelki; to je się kładzie w garnek, się gotuje, się zrobio mięciutki i potem wkręcis w to butelkie. Nie byli gumowe i nie byli drewniane*’ (Bak 12); BFS: 288.

202. Posiłek wieczorem:

‘*Kolacja teraz nazywajo, a kedyś wieczerza*³¹’ (Fil 1); BFS: 294.

‘*A dawniej wieczerza, kiedys mówili ze wigilijna wieczerza, a teraz to już mówio wigilja*’ (Płas 4); BFS: 294.

71. Otwór w piecu chlebowym:

‘*Kiedys to celuście byli, bo kiedys takie piecec byli – teraz lufty nazywajo, ale ni mają takiech piecec*’ (Płas 4); BFS: 139.

Joanna Szadura (2017) słusznie podaje, że ramy czasowe terażniejszości (podobnie zresztą jak i dawności) nie są ostro określone: zawężają się lub poszerzają

²⁷ Zob. w publikacji GBnP Karaś: Jo jesce pamiyntom, jak *spyrke* ‘słonina’ sietrzymało w soli na strychu w taki paccie drewniany. Ukrój *spyrki* do zimioków. *Spyrke* jedli z chleby. Jo bym dziś zjadła *spyrki*, ale taki jak downi. *Spyrka* to *slonina*, *teroz* juz mało mówiom *spyrka*. Bug.BK [s. 309].

²⁸ MSGP: 257: *skrzeczki* ‘skwarki’; Ma pn, Wp, Pom pd. W AGM 1985 VII: Mapa 317: 56–58 interesujące komentarze odnoszące się do nazewnictwa zesmażonych kawałeczków słoniny: w północno-wschodniej części Mazowsza (poza pow. łomżyńskim, zambrowskim, wschodnią częścią ostrołęckiego) dość zwarty kompleks tworzy na Mazowszu nazwa *skrzeczki: kedyś tylko skrzeczki, teraz i skwarki mówio; skrzeczki, a tera te młode mówio i skwarki; skrzeczki, a skwarki tera wymyślili*. Kartoteka SGP podaje także nazwę *skrzeczki* z Podlasia, Warmii i Mazur jako powszechną.

²⁹ MSGP: 142 *muszkibada* ‘cukier’: *Mój grósek mówił eszcze na cukier muszkibada* Pom pd. SGOWiM, t. IV: 204 *muszkibada* ‘miałki cukier’ (niem. gw. *muschkebade*).

³⁰ MSGP: 217: *proppek* ‘korek’; Wp pn, Pom pd.

³¹ AGM VII 1985; Mapa 320: 62–64 podaje, że nazwa *wieczerza* jest odczuwana przez informatorów jako znacznie starsza i funkcjonuje razem z wypierającą ją nowszą *kolacja: wieczerza kiedysniejsa, tera kolacja; kolacja, a kiedys stare ludzie mówili wieczerza, my jus nie; wieczerza to dawniejsze słowo albo kolacja; wieczerza, a kolacja to młode słowo* (s. 63).

w ramach okresu rozumianego jako terażniejszy, tj. nam współczesny. Wyrazu *teraz* nie możemy odnieść do ‘w chwili, w której nadawca mówi’, lecz potraktować szerzej ‘aktualnie, obecnie, w czasie terażniejszym’. Najlepiej byłoby przypisać mu znaczenie ‘współcześnie’ w przeciwieństwie ‘do przeszłości’.

Innym wyróżnikiem temporalnym, częściej używanym, o charakterze kwalifikatora chronologicznego, jest zaimek nieokreślony *kiedyści* ‘kiedyś, dawniej’:

39. Naczynie, w którym się gotuje:

‘*Esce kiedyści moja mama to móhila koprak*³², bo to buł z kopru, taki koprawy, liskał się, kiedy go wycyścił, wysorował’ (Juchy 13); BFS: 97.

50. Duży gliniany garnek do mleka bez ucha:

‘*Kiedyści gadali mleczniak*’ (Giby 11); BFS: 113.

44. Naczynie mniejsze i wyższe od patelni do smażenia:

‘*Do smażenia taka rudowa, ale słoninę to sie piekło na skowrodzie kiedyści*’ (Bak 12); BFS: 106.

71. Otwór w piecu chlebowym:

‘*Lufty, kiedyści to celuście nazywali na te same, tyło nazwa jinna*’ (Fil 1); BFS: 139.

80. Mały chlebek zrobiony z resztek wyskrobanego ciasta:

‘*Kiedyści bódka*³³, a teraz to ja ni mam w modzie’ (Fil 1); BFS: 160.

157. Co trzeba zrobić ze starymi kartoflami, zanim się je gotuje:

‘*Kiedyści starozytne dawne słowo skrobać, a teraz to obierać*’ (Fil 1); BFS: 255.

‘*Stare teraz oskrobać*’³⁴ (Orz 1); BFS: 255.

158. Skórka zdjęta z kartofli:

‘*Łupiny kiedyści, a teraz obierki*’ (Fil1); BFS: 256.

Innym sposobem wyrażania dystansu do przeszłości w polu nazw z zakresu kulinariów jest stosowanie innych kwalifikatorów chronologicznych: przysłówka *po staroświecku* i przymiotnika *staroświecki* odnoszących się do nazwy żywiczych kawałków służących za podpałkę oraz kawałka chleba:

23. Żywiczne kawałki drzewa, którymi się rozpała w piecu:

³² SGOWiM, t. III: 282 notuje wyraz *koprak* ‘duży, najczęściej żeliwny, dawniej też na trzech nóżkach; także ogólnie o garnku do gotowania’.

³³ RSG: 54: **bocheneczek** ‘mała bułeczka z ciasta chlebowego lub słodkiego’: 1. *bonda, bondka* ‘mały bocheneczek z resztek ciasta’; RSG: 58 *bonda, bondka, bontka*, ‘bułeczka z ciasta drożdżowego’ M Ciech. SGP; SGP II, z. 2(5): 374: I. **bonda** 2. ‘mały chlebek z resztek ciasta’; SGP II, z. 2 (5): 375 **bondka** ‘mały chlebek z resztek ciasta’, ‘bochenek chleba’.

³⁴ Zob. także: ‘*Wszystko równo mówio skrobać, to sie obiera, ale skrobać mówio*’ (Płas 4); BFS: 255.

‘*Smólniaki cy lucywo, cy lobar po staroświecku; lobar*³⁵ to dawniejsi ludzi mówili; smólniaki, bo to jest ze smoło’ (Płás 4); BFS: 73.

91. Kawalek chleba:

‘*Skiba to od pół bochenka abo glon*³⁶, to ji to staroświeckie ji teraz tak jidzie’ (Płás 4); BFS: 174.

Kwalifikowanie temporalne: dawna nazwa – nowa nazwa obejmuje też inne nazwy związane z podpołem leksykalnym „kuchnia”: nazwę miejsca, na którym się gotuje w domu, okrągłego płaskiego naczynia do smażenia, naczynia do pieczenia mięsa, naczynia o grubych ściankach, z uszkiem, służącego do picia, szklanego naczynia, w którym się przechowuje wino:

30. To, na czym się gotuje:

‘*Dawna nazwa maszyna, dziś płyta*³⁷, (Sztab 15a); BFS: 83.

‘*Mówili kiedyś maszyna*’ (Suw 12); BFS: 84.

43. Okrągłe płaskie naczynie do smażenia:

‘*Dawna nazwa skowroda*³⁸, *nowa nazwa patelnia*’ (Sztab 15 a); BFS: 104.

45. To, na czym się piecze mięso:

‘*Dawna nazwa – brytfanna*³⁹, *nowa – blacha*’ (Sztab 15a); BFS: 107.

55. Małe naczynie o grubych ściankach, z uszkiem, służące do picia:

‘*Nazwa dawna – kruzyk, nowa nazwa – kubek* (Sztab 15a); BFS: 121.

190. Szklane naczynie, w którym się przechowuje wino:

‘*Butelka – nazwa nowa, butelek nazwa dawna*’ (Sztab 15a); BFS: 287.

³⁵ MSGP: 158 notuje wyraz *obara* ‘miejsce na drzewie oblane żywicą; także kawałek smolnego drewna’; Mp, Kasz.

³⁶ SGP: 74: **glon I. 1.** ‘duża, gruba kromka, duży kawałek, przeważnie chleba; pajda’; Mp, Maz, Wp, Pom pd.. Karaś (2021) odnotowała w swoim słowniku gwary wsi Bugaj z ziemi bieckiej: *Downi* nie godali **krómka**, ino **skibka**. *A teraz* sie przeważnie godo **krómka**. Bug.BK [s. 303]. Zdaniem Smyła (1973, s. 240) bardzo oryginalny, zaskakujący zasięg geograficzny ma nazwa *gleń* oraz jej warianty słowotwórcze. Występują na szeroko rozumianym Mazowszu (obok nazwy *skibka*) oraz na Śląsku: *gleń, glonek* (w 70 miejscowościach na Mazowszu, Warmii i Mazurach), *gloneczek, gielnik, gielniczek, gleniuszek*.

³⁷ AGM VI: Mapa 270: 64–64: nazwy *blat* (część północno-wschodnia Mazowsza, wąski pas środkowy po obu stronach Bugu i Wisły oraz wąski pas zachodni) i *blacha* (na pozostałym obszarze) tworzą na Mazowszu wyraziste kompleksy terenowe. Do nazw rzadkich należy *płyta: płyta kuchenna* poświadczona z Podlasia i Lubelszczyzny.

³⁸ MSGP: 256 **skowroda** ‘patelnia’: *Jidźcie dzieci pó wode, dam wam kasy na skowrode* Wigry suw; Maz pn-wsch. Zob. także AGMVI: Mapa 273: 68–70. Jak podają badaczki, nazwa pochodzenia wschodniosłowiańskiego *skowroda* (także *skowyrda*) tworzy zwarty kompleks terenowy w północno-wschodniej części Mazowsza.

³⁹ Jak podają autorki AGM VI: Mapa 275: 73–76, nazwa *brytfanna* (niem. *Bratpfanne*) jest charakterystyczna dla Mazowsza zachodniego i południowo-zachodniego. Północno-wschodnia mazowiecka *blacha* jest nazwą naczynia blaszanego przeznaczonego do wypieku chleba lub ciast, ale też i do pieczenia mięsa.

Rzadko w funkcji elementu temporalnego występuje antonimiczna para przy-słówków *teraz* – *przedtem*:

31. Płyta kuchenna:

‘*Teraz to płyta gadajo, przedtem blat*’⁴⁰ (Aug 2); BFS: 86.

34. Kratka w kuchni lub piecu, na której się kładzie drzewo i węgiel:

‘*przedtem* nazywali *drabka*, a *tera ruszta*’ (Gon 4); BFL: 54.

56. Małe naczynie, często porcelanowe, z którego się pije herbatę albo kawę:

‘*Kubek, a teraz filizianka*’ (Fil 1); BFS: 122.

Duża grupa wyrazów jest poprzedzana kwalifikatorem chronologicznym *dawniej*. Odnosi się on do nazwy ciasta pieczonego na trzonie przed wsadzeniem chleba, przykrycia garnka, okrągłego płaskiego naczynia z długą rączką do smażenia, a także nazwy czynności wzniecania ognia:

79. Ciasto, które się piecze na trzonie przed wsadzeniem chleba, kiedy jeszcze pali się w piecu:

‘*To nazywajo podplomyk, dawniej to mowili wychopieniek*⁴¹. *Na łopacie też, ale cienki. Kładło się ciasto i się rozgniatało, najpierw trzeba mąko posypać łopate, później ciasto na łopate i do pieca. Bardzo smacny był ten podplomyk, czyli wychopieniek [...]*’ (Bak 15-III); BFS: 157.

40. Przykrycie garnka:

‘*pokrywka, dawniej denko*’ (M/Płoc 1-III); BFL: 58.

43. Okrągłe płaskie naczynie z długą rączką do smażenia:

‘*dawniej mówili skowroda*’ (Radz4); BFL: 59.

16. Co trzeba zrobić, żeby mieć ogień:

‘*Rozpaleć albo rozłożyć, dawniej rozłożyć albo nakłaść ognia, a teraz rozpaleć abo zapaleć ogień*’ (Płas 4); BFS: 62.

AGM VI: Mapa 267: 57–58 podaje, że czynność rozpalania ognia w gwarach mazowieckich przyjmuje ogólnopolską nazwę *rozpalić* (część południowo-zachodnia) oraz starszą, nieco już archaiczną, *rozniecić* (w części północno-wschodniego Mazowsza). Ta druga nazwa występuje także na terenie Sieradzkiego, Kieleckiego, Warmii i Mazur, Kaszub i Pomorza.

Wykscerpowane przeze mnie z dwóch publikacji materiały językowe z byłego woj. suwalskiego i łomżyńskiego, dotyczące pożywienia człowieka w gwarach Podlasia, Mazowsza i Suwalszczyzny, w większości odnoszą się do nazw starych

⁴⁰ AGM VI: Mapa 270: 64–65: podaje, że na Mazowszu nazwa *blat* obejmuje część północno-wschodnią, wąski pas środkowy po obu stronach Bugu i Wisły oraz wąski pas zachodni. Poza tym obszarem także na terenie Wielkopolski i Kaszub. Natomiast *blacha* dominuje na pozostałym obszarze mazowieckim, a także na obszarze Lubelskiego, Rzeszowskiego, Krakowskiego i Sandomierskiego.

⁴¹ MSGP: 326 *wychopień, wychopieniek* ‘rodzaj płaskiego placka pieczonego na żarze w piecu; podplomyk’: *U nas to sie nazywal wychopieniek, nieraz się dwa upiekło* Wysocze os-maz; Maz.

wiejskich realiów, których na wsi już nie ma: nazw sprzętów, naczyń, ciasta, pieca i jego części, czynności związanych z rozpalaniem ognia, pieczeniem chleba, podpłomyków i in., i ich nowszych odpowiedników. Mimo intensywnego tempa rozwoju społeczno-kulturowego, które doprowadziło do ich zaniku, ich nazwy utrzymują się w pamięci informatorów (Cygan, 1997, s. 47). Nazwy stare i ich nowe oboczniaki stanowią opozycję chronologiczną; pozornie ukazują dychotomię kulturową stare – nowe. Wyrażaniu dystansu wobec słownictwa gwarowego służą wielokrotnie wymienione powyżej antonimiczne przysłówki i zaimki przysłowne *downi, przedtem, kiedyś, kiedyści*, przymiotniki: *kiedyśniejcy, staroświecki* i in., czasowniki mówienia w formie trzeciej osoby liczby mnogiej w czasie przeszłym (*mówili, godali//gadali, wołali*); osoby mówiące reprezentujące generację najstarszą (*stare ludzie, starsi ludzie, stare, dawniejsi ludzie, babcia, dziadki, tatek, za moich jeszcze dziadków, moja mama, od mamy słyszał*). Magiczną wręcz funkcję zdają się pełnić przysłówki *downo, kiedyś, przedtem* ‘w odległych czasach, bliżej nieokreślonej przeszłości odnoszącej się do pamięci o dziadkach, pradziadkach mówiących’. Ramy społecznej pamięci obejmują trzy, może cztery pokolenia. Ryszard Tomicki (1981)⁴² podaje, że przy braku mechanicznych środków utrwalania pamięci wiedza wspólnot tradycyjnych o przeszłości sięgała w zasadzie do okresu obejmowanego pamięcią najstarszych członków grupy⁴³.

Przedstawiony w artykule sposób kwalifikacji wyrazów w odniesieniu tylko do płaszczyzny historycznej języka jest wyrazem aktywnej postawy mieszkańców wsi wobec języka. Język nie jest tylko narzędziem przekazywania informacji, komunikacji, społecznego działania, ale jest przedmiotem refleksji, pełni funkcję metajęzykową.

WYKAZ SKRÓTÓW

- GBnP: Karaś, Halina. (2020). *Gwara Bugaja na Pogórze (gm. Biecz, pow. Gorlice)*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- MSGP: Wronicz, Jadwiga (red.). (2009). *Mały słownik gwar polskich*. Kraków: LEXIS
- RSg: Maryniakowa, Irena, Rembiszewska, Dorota K, Siatkowski, Janusz. (2014). *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*. Warszawa: Instytut Sławytyki PAN.

⁴² Jak pisze R. Tomicki: „Utrwalona w pamięci społecznej wiedza o przeszłości spychana była jakby poza bezpośrednio uchwytną pamięcią aktualnych członków społeczności sekwencje chronologiczne i stawała się składnikiem wizji określanej jako „dawno”, lub „bardzo dawno”, w której mieszały się wydarzenia rzeczywiste, legendarne i mitologiczne” (Tomicki, 1982, s. 359).

⁴³ B. Janiak (Janiak, 1990) pisze, że mieszkańcy każdej wsi, dzięki opowiadaniom rodziców i dziadków, obejmują pamięcią nawet stuletni okres w jej historii.

- SGOWiM: *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. T. I–VIII.* (1989–2021). Kraków, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- AGM: Kowalska, Anna, Strzyżewska-Zaremba, Alina. (1971). *Atlas gwar mazowieckich, t. I, cz. II. Wykazy i komentarze do map 1–50.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- AGM: Kowalska, Anna, Strzyżewska-Zaremba, Alina. (1983). *Atlas gwar mazowieckich, t. VI, cz. II. Wykazy i komentarze do map 251–300.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- AGM: Kowalska, Anna, Strzyżewska-Zaremba, Alina. (1983). *Atlas gwar mazowieckich, t. VII, cz. II. Wykazy i komentarze do map 301–350.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Batko-Tokarz, Barbara. (2019). *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cygan, Stanisław. (1996). Zmiany w słownictwie mieszkańców wsi w kontekście przemian społeczno-kulturowych. *Studia Filologiczne*, 10, s. 43–53.
- Cygan, Stanisław. (2007). Sposoby kwalifikowania wyrazów przez użytkowników gwary (na przykładzie zbioru leksyki Karola Dejny Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego). W: Stanisław Cygan (red.), *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej* (s. 149–168). Kielce: Wydawca: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Cygan, Stanisław. (2011). *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie.* Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Cygan, Stanisław. (2018). *Gwara w świadomości mieszkańców wsi (na przykładzie Kielecczyzny i Opoczyńskiego).* W: Anna Burzyńska-Kamieniecka (red.), *Język a kultura*, 28 (s. 25–43). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Cygan, Stanisław. (2019a). Niektóre przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi (na podstawie Wyboru polskich tekstów gwarowych Kazimierza Nitscha). *Poradnik Językowy*, 1, s. 79–94.
- Cygan, Stanisław. (2019b). Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi regionu opoczyńskiego w zakresie tzw. życia wyrazów. W: Piotr Zbróg (red.), *Język w komunikowaniu i dyskursie* (s. 27–44). Kielce: Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Kielcach.
- Cygan, Stanisław. (2021). „Słownik gwarowy wsi Bugaj na Pogórzu (gm. Biecz, pow. Gorlice)” Haliny Karaś jako źródło przejawów świadomości językowej mieszkańców wsi. *Studia Filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach*, 1, s. 481–501.
- Grzegorzczkova, Renata. (1975). *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków.* Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Handke, Kwiryna. (1997). „Czasowe cezury” i przebieg życia wyrazu. W: Mirosława Białoskórska (red.), *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* (s. 9–27). Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Janiak, Bronisława. (1990). O niektórych paralelach fonetycznych w rdzennych gwarach polskich i polszczyźnie powstałej na substracie ukraińskim. *Slavia Orientalis*, 3–4, s. 319–322.
- Jurkowski, Eugeniusz. (1970). Fakty językowe w interpretacji mówiących gwarą. *Prace Filologiczne*, 20, s. 11–18.
- Kamińska, Maria. (1968). Styl i stylizacja w gwarach. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, XIX, s. 89–96.
- Kamińska, Maria. (1973). Z problemów stylistyki gwarowej. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, XIX, s. 7–17.

- Kamińska, Maria. (1985). Gwarowe kwalifikatory leksykalne. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, XXXI, s. 75–79.
- Kamińska, Maria. (1996). Potoczne kwalifikatory leksykalne. W: Ewa Rzetelska-Feleszko (red.), *Symbolae slavisticae dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej* (s. 157–161). Warszawa: Instytut Sławistyki PAN.
- Kąs, Józef. (1994). *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kobus, Justyna. (2006). Kwalifikowanie temporalne wypowiedzi w języku mieszkańców wsi wielkopolskich. W: Jerzy Sierociuk (red.), *Gwary dziś 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi* (s. 191–197). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kobus, Justyna. (2015). *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI w.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kucharzyk, Renata. (2011). Badania świadomości językowej mieszkańców wsi. *Poradnik Językowy*, 4, s. 26–38.
- Kupiszewski, Władysław. (2012). *Wybrane nazwy temporalne w gwarach polskich*. Warszawa: Wydawnictwo BEL studio.
- Maćkowiak, Krzysztof. (2011). Świadomość językowa – problem definicji. *Poradnik Językowy*, 2, s. 5–23.
- Ożóg, Kazimierz. (1990). *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pelcowa, Halina. (2001). Metodologia badań leksyki gwarowej u schyłku XX wieku. W: Jerzy Sierociuk (red.), *Gwary dziś 1. Metodologia badań* (s. 183–189). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Pelcowa, Halina. (2006). Pokoleniowość i sytuacyjność – dwa istotne czynniki różnicowania się języka mieszkańców współczesnej wsi. W: Jerzy Sierociuk (red.), *Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi* (s. 139–153). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Pelcowa, Halina. (1999). Przeszłość w językowym obrazie świata współczesnej wsi. W: Anna Pajdzińska, Piotr Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata* (s. 253–267). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, Halina. (2006). Kwalifikatory w wypowiedziach gwarowych jako sposób interpretacji świata. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 44, s. 107–116.
- Pelcowa, Halina. (2008). Stare i nowe w języku polskiej wsi XXI wieku. W: Ewa Woźniak (red.), *Tradycja a nowoczesność* (s. 507–516). Łódź: Wydawnictwo Archidiecezjalne Łódzkie.
- Perkowska, Justyna. (2006). Kwalifikowanie temporalne wypowiedzi w języku mieszkańców wsi wielkopolskich. W: Jerzy Sierociuk (red.), *Gwary dziś 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi* (s. 191–197). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Reichan, Jerzy. (1990). Słownictwo gwarowe w przestrzeni i czasie. W: Jerzy Reichan (red.), *Studia linguistica Polono-Slovaca, t. III: Dynamika rozwoju słownictwa* (s. 135–142). Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Rembiszewska, Dorota Krystyna, Siatkowski, Janusz. (2018). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*. Warszawa: Wydano nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Rembiszewska, Dorota Krystyna, Siatkowski, Janusz. (2021). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe, cz. 2*. Warszawa: Wydano nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Rodek, Ewa. (2020). *Przejawy świadomości językowej Polaków w pierwszej połowie XVIII wieku*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.

- Skubalanka, Teresa. (1996). *Słownictwo poezji miłosnej Juliusza Słowackiego na tle tradycji*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Smyl, Józef. (1969). Polskie ludowe nazwy galarety. *Prace Filologiczne*, 19, s. 227–230.
- Smyl, Józef. (1973). Z leksykalnych badań gwarowych – nazwy kromki chleba. *Prace Filologiczne*, 24, s. 239–245.
- Stamirowska, Zofia. (1969). *Studia nad polskimi przysłóvkami. Gwarowe kiedy, wtedy, nigdy, zawsze, zaraz, teraz na tle historycznym*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Szadura, Joanna. (2017). *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Tokarski, Ryszard. (1978). O kilku relacjach semantycznych w polu wyrazowym. W: Mieczysław Szymczak (red.), *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego* (s. 201–213). Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Tomicki, Ryszard. (1981). Kultura – Dziedzictwo – Tradycja. W: Maria Biernacka, Maria Frankowska, Wanda Paprocka (red.), *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej, t. 2* (s. s. 353–369). Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Tyrpa, Anna. (2019). Stare i nowe słowa w świadomości mieszkańców wsi. *Poradnik Językowy*, 1, s. 20–31.
- Walczak, Bogdan. (2011). Co to są „dawne słowa”. W: Mirosława Białoskórska (red.), *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* (s. 321–329). Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Wierzbicka-Piotrowska, Elżbieta. (2011). Zaimki nieokreślone w gwarach polskich. W: Barbara Falińska, Halina Karaś (red.), *Studia gwaroznawcze, t. I, Pogranicze w języku i kulturze* (s. 57–69). Łomża: Wydawca: Łomżyńskie towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Woźny, Mieczysław. (1975). Gwarowe odpowiedniki literackiej nazwy piekarnik. W: Mieczysław Karaś (red.), *Słownictwo gwarowe a kultura. Księga referatów Kraków, 26–29 XI 1973 r.* (s. 49–55). Warszawa: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Data zgłoszenia artykułu: 21.10.2022

Data zakwalifikowania do druku: 27.11.2022